

HIÁNY ÉS LELKIISMERET VARGA BÉLA BÖLCSELETÉBEN⁷⁴⁷

VERESS ILDIKÓ

„Az igazság a lét teljessége,
tehát hiánynélküliség”⁷⁴⁸

A mikor az Én teljes létét, az „öntét fennállását” értelmezzük, világossá kell tennünk azt, hogy miért előzi, előzheti meg a fájdalom az örömet, a nem teljesség a teljességet. Varga Béla előfeltevése az, hogy az Én adott állapotában mindig valaminek a hiányát szenved, ennél fogva minden cselekedetében az öntudat vezérli annak érdekében, hogy a hiányt pótolja, a fájdalmat megszüntesse. Cél a harmónia, a teljesség visszaállítása vagy újratemtése. A fájdalomban azt érhetjük tetten, hogy az értelem az Ént állandóan arra sarkallja, hogy megszabaduljon a hiányoktól, a hiány okozta fájdalomtól, amely folyamatban egyfajta megváltás érvényesül. Varga ezt így fogalmazza meg, mesterének, Böhm Károlynak az alapállását elfogadva: „Ezen megváltásra ép olyan szüksége van a szellemnek, mint az organizmusnak. Az organikus hiányok az önfenntartás sikerével megszűnnek. Az ösztöni hiány szükségképpen maga után vonja pótlékát. Az ember azonban nemcsak ösztöneinek hatalma alatt áll. A szellemnek magasabb vágyai vannak, mert meg akarja valósítani mindazt, ami benne rejlik. Ez a vágy az emberből sem hiányzik, bármily csekély fokban is van meg némelyekben. Mikor azonban az ember különbséget tesz organikus szükségletei és magasabb céljai közt, öntudatos választást vitt véghez a kettő között. Ezen választásában az öntudat volt a bíráló, a mérvadó....S midőn az öntudat felismerte a tárgyak jelentését, akkor következik azok értékének megbecsülése....Az öntudat célja... az emberi életbe harmónikus rendet teremteni és megakasztás nélküli fejlődést előmozdítani, s azért mérlegeli az öntét minden hiányát, az ösztönök harca felett állandóan őrködik, hogy az öntét nyugalma meg ne zavartassék.”⁷⁴⁹ Az utolsó tételének lényege tulajdonképpen az, hogy az Én a tárgyi világ ismeretében eljut az értékelési s egyben döntési folyamathoz, s végső ítéletének következtében megszüntetve a kint, visszaállítja a harmóniát. E döntés tehát nem csupán erkölcsi, hanem az öntudatnak az értékháztartáson belül létrejövő döntése. A lelkiismeret

⁷⁴⁷ A tanulmány átdolgozott és bővített változata a szerző *A Kolozsvári Iskola I.* című kötetében /Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003./ szereplő, Varga Béla munkásságáról szóló fejezet vonatkozó részének.

⁷⁴⁸ Varga Béla: *A logikai érték problémája és kialakulásának története.* Budapest, 1922. 24.

⁷⁴⁹ Varga Béla: *A lelkiismeret.* Kolozsvár, 1909. 51.

tehát egy ítélő készség, diszpozíció, amelyben azt kell vizsgálni, hogy ki, mit és hogyan ítél, s ez nem csupán a jó cselekedetre vonatkozik.

Ezek után a következő kérdéseink lehetnek Varga felfogására vonatkozóan:

1. Melyek azok a gyökerek, amelyek alapját jelentik a fenti következtetéseknek?
2. Hol helyezkedik el az individualitás és a lelkiismeret problémája bölcséletében?
3. Mit jelent a lelkiismeret mint „becslési processzus”, amely az értékek minden fajtájára kiterjed?
4. Miért boldogtalanabb a gonoszság, mint vérző áldozata?
5. Hogyan függ össze a kötelességgel, és a hit vonatkozásában milyen igényrel lép fel?

1. Miután elutasít többféle álláspontot a korábbi és a korabeli elméleteket áttekintve e vonatkozásban, elsősorban Kant és Böhm okfejtéseiből indul ki. A metafizikai vagy teológiai /pl. Origenes, Augustinus, Aquinói, Bonaventura, Rothe/a lélektani / pl. Kant, Schopenhauer, Wundt, Paulsen/ és a szociológiai dominanciájú/ Paul Rée, Spencer/ alapállást egyaránt különféle egyoldalúsággal vádolja, illetve az értelmezésében körülírt lelkismeret-fogalomhoz képest szűkösnnek találja azokat.

Ha a *kanti* lelkiismeret-fogalmat járjuk körül a következő tétélekkel kell számolnunk: a lelkiismeret nem szerezhető meg, minden emberben mint erkölcsi lényben benne van; „... a lelkiismeretlenség nem a lelkiismeret hiánya, hanem az a hajlam, hogy ne hallgassunk lelkiismeretünk ítéletére.”⁷⁵⁰ Kant mivel nemcsak morális, hanem intellektuális adottságként is kezeli a lelkiismeretet, a „belső döntő bíró és vádló” kettőssége a személyiségben azt a kérdést involválja, hogy végül is ki az, aki dönt? Kant válasza ismert: a mindenek fölött hatalommal bíró morális lény, vagyis Isten.”... ezért a lelkiismeretet a tetteinkért Isten előtt vállalt felelősség szubjektív elvének kell gondolnunk; mi több, ez utóbbi fogalom (igaz, csak homályos formában) mindenkor benne foglaltatik a morális öntudatban.”⁷⁵¹ Látni fogjuk, Vargánál nem ez a megoldás.

A *böhmi* vonatkozó részletekbe menő elemzésekből csak azt emeljük ki, ami a kiinduló axiómákat jelentette Varga Bélának.

Egyrészt: „...a relációban álló dolgok minden tevékenységét (objektív vagy subjektív) hiány előzi meg; ...minden cselekedet motívuma csakis a hiány, a cselekedet maga a hiányt elenyésztető projekció;”⁷⁵²

⁷⁵⁰ I. Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, Budapest, Gondolat, 1991. 515.

⁷⁵¹ im. 555.

⁷⁵² Böhm Károly: *Az ember és világa III. Axiológia vagy értékten*, Mikes International, Hága, 2006. 40.

Másrészt a hiány megszüntetésének folyamatában Böhm szerint a *lelkiismeret* a következőképpen vesz részt: „A megítélés nyilván valami mérkőzés, amely a tárgy és bizonyos érték között megy végbe; az egyezés tetszik, a nemegyezés visszatetszik. Minden fejlettebb fok...magasabb mértékkel lép fel, mint az alatta állók, s minthogy a *fejlődés egyetemes világtörvény*, azért a fejletlenség ellenszegülés ezen törvény ellen (szándékos vagy akaratlan, az mindegy!), s mint ilyen visszatetszést szül. E visszatetszés eleinte csak másban, a fejletlben, támad; azonban felébredhet magában a fejletlben is, s akkor mint hiánynak, defectusnak, elmaradottságnak fájdalmas érzete bünteti. A *lelkiismeret szavának nevezik ezen érzést, mely a fejletlenség és a magasabb fok közti mérkőzés eredményét ... kíséri*. A lelkiismeret ennél fogva egyetemes viszonyítás érzelme, – s kár az erkölcsstanra szorítani. A *lelkiismeret minden értékelést kíséri*; kíséri azért, mert minden értékeléssel bizonyos kötelezés áll fenn az alanyra nézve. Az élv vagy haszon elszalasztása ép oly természetű fájdalmi érzettel jár, mint a szépnak, az igaznak, a jónak elmulasztása vagy szándékos elrontása.”⁷⁵³

2. Ahhoz, hogy világossá váljék, hogy Varga Béla hol helyezi el bölcselét-ében a lelkiismeretet és a hozzá kapcsolódó folyamatokat, látnunk kell néhány koordinációs pontot.

Alapkérdés hyparchológiájában: hogyan állnak fenn a dolgok, a fennállásnak milyen módjai és milyen jellemzői vannak?

Ha a *lét* egyik módja a fennállásnak, akkor a metafizikai háttér ez esetben a *modalitás* fázisait, a lehetőséget, valóságot, szükségképpeni létet jelenti. A modalitás legfelsőbb foka a valóság, a létező, amely logikai, ontológiai, pszichológiai vizsgálatokkal elemezhető.

A *logikai előfeltétel*: „Meg kell tudnunk, hogy mi a tárgy általában, vagyis mi a logikai föltétele annak, hogy a valami, a dolog, a tárgy jelentése létrejöhessen. Ez tisztán logikai munka, melynek a tárgyakhoz semmi köze.”⁷⁵⁴

Miután problémánk vonatkozásában az *ontológiai és pszichológiai* kérdések alapvetőek, a továbbiakban ezeket gondoljuk át.

Az ontológiai alapozásnál Leibnizre hivatkozik: a *létezés hatáskifejtés*, tehát létezni annyi, mint hatni. A hatás elővételezi az önfenntartást és az önmegalapozottságot. A hatás transiens, s ebben az értelemben definiálható az *individualitás* is. Vagyis: „...miden létező, amely hatást fejt ki individualis, vagyis olyan, amely a maga egyéni alkatában minden mástól elütő.”⁷⁵⁵

Az individualitást, a szellemiséget, az öntudatos lelki élet terrénumán vizsgálva megválaszolendő kérdése: Mit is jelent a szellemiség, vagyis a szel-

⁷⁵³ im. 156.

⁷⁵⁴ Varga Béla: *A subsistetia fajai. Adatok a hyparcológiához*. Budapest, 1928. 4.

⁷⁵⁵ im. 9.

lemi élet alanya? Az tény, hogy hozzátartozik a szellemi kozmoszhoz, alapvetően jellemző rá a spontaneitás és a szabadság.

A szellem egészen belül működő *lelki mechanizmusok* szempontjából Varga kiemelkedő szerepet tulajdonít a *tér- és időbeliségnek*. Mindezzel összefüggésben nyilvánvalóvá teszi, hogy: a lelki funkciók nincsenek olyan értelemben térben, mint a tárgyak ezért határtalanabbak az érzések, vágyak, gondolatok, viszont az időhöz-kötöttség domináns. Ezzel együtt világos, hogy „... a lelki élet, bármily kompakt individuális egység, tud produkálni olyant, ami nemcsak hogy nem individuális, hanem teljesen általános, egyetemes jellegű. Az öröm, bánat, gyűlölet s minden indulat mindig egyéni, a gondolat azonban lehet nem egyéni is, s kétségtelen, hogy az ilyen egyéniségüket vesztett, vagy jobban mondva, egyéniségüktől felszabadult gondolatok legalábbis logikailag magasabb rendűek, mint azok, amelyek eltörülhetetlenül magukon hordják az egyéniség bélyegét.”⁷⁵⁶ Így válik egyértelműbbé a lelki élet individualitása és oszthatatlansága.

Az individualitás kérdései vetik fel a *reláció* hasonló vonatkozású problémáit. A kérdés az, hogy a *reláció* miben különbözik az alapul szolgáló tagok létezési módjától. Nincs önállósága, nincs olyan értelemben individualitása, mint a reláció tagjainak, így függési viszonyt jelent.

Alapvető relációként kezeli Varga Béla azt, ami a reális tárgyi világ és a szellemi világ között húzódik meg, s amely felveti a megismerés, az érték, a kultúra, a gondolat és a cselekvés értelmezését és az individuum jelenlétét és mozgásformáit e relációkban.

A létező tárgyi világ s a szellemi világ relációja az *érték és a kultúra* vonatkozásainak hátterében természetesen az örök „kell” dilemmája húzódik meg, amikor a történelmi események „ott és akkor-ja” vagy „itt és most”-ja és az értékek összefüggéseit gondoljuk át. Varga Béla értelmezésében az események összessége adja a történelmet, s ezt összekapcsolva az érték fogalmával körvonalazódik a kultúra minden terrénuma.

Kiemeli az érték Janus-arcát: „Akár pusztán az alany műve az érték, akár vannak tárgyi feltételei, abban az esetben, ha az értéket az alany és tárgy viszonyából fakadónak állítjuk, a subjectív elem az alapvető benne, s ennek dacára mégis a tárgyhoz is hozzátapad. Ha ugyanis azt mondjuk valamiről, hogy szép, ez bizonyos tárgyi tulajdonságok fennállását is fölteszi, amelyek a szépség elismerését váltják ki az alanyból.”⁷⁵⁷ Végül is arra a következtetésre jut, hogy az *érték* csak mint vonatkozás fogható fel, s több tekintetben különbözik a többi relációtól: 1. alanyi oldalról: nem a teoretikus jelleg érvényesül, hanem az (*értékelés*), *állásfoglalás*; 2. tárgyi oldalon: az érték nem objektív tulajdonsága a tárgynak, s axiológiai struktúrája sok esetben ellentmond szubsztenciális struktúrájának.

⁷⁵⁶ im. 23.

⁷⁵⁷ im. 41.

Amíg az *etikai* érték csupán a cselekedetre korlátozódik, az *esztétikai* érték mutatja leginkább az érték kettőségét, hiszen szerinte, megvalósulási területe természetéből következően tágabb, mint az etikaié, s mindkettőnek az alapja a *logikai* érték. Látni fogjuk, hogy a lelkiismeret működésekor a becslési, az értékelési processzusban prioritása a logikai értéknek van a vargái felfogásban; vagyis az igazság érvényesülése megteremti a lét teljességét, a hiánynélküliséget.

Varga amikor elkezd az *individualitás* kérdésének tényleges és részletes elemzését, elkülöníti a fogalom értelmezésének egy felső és egy alsó határát. A felső a *logikai* sík, az alsó az *individualitás*, amely ott kezdődik, ahol az előbbi végződik, nincs közöttük átmenet. A logikai sík a fogalom, a mindenkori individuális a tárgy fogalma. „Az individuális sík fizikai variabilitása végtelen, a logikai síké vele szemben korlátozott, legalábbis a megismerés szempontjából.”⁷⁵⁸

További kérdés, hogy miután az eddigiek a „valamire” mint egészre, mint teljes individuális egységre vonatkoztak, a rész mint olyan lehet-e individuális? Itt az ismert sigwarti Akropolisz példát említve a következőt jelzi: „Valamely résznek vagy darabnak individualitását vagy annak ellenkezőjét nem az dönti el, hogy egy nagyobb egység tagjai, vagy hogy még kisebb részekre bontható, mert hiszen minden rész és darab ilyen; hanem csakis az, hogy a tartalomnak az az egésze, összessége, amelyből kiszakított, általa és benne felismerhető-e egész határozottsággal. Minden rész vagy darab lehet individuális, ha a maga sajátosságában képes meghatározni azt a specifikus, individuális egészet, amelynek része. A rész vagy darab individuális akkor, ha egy olyan relációnak egyik tagja, amelynek másik relátuma egyértelműleg határozható meg. Ilyen rész vagy darab talán kevés van, de ha csak egyetlen egy is van, akkor is két fontos tanulság állapítható meg ebből, és ez az, hogy individuális lehet az is, ami nem egész, és hogy individuális lehet egy reláció is.”⁷⁵⁹ A relációk tehát az individualitásnak egy meghatározott megjelenési módját jelentik, de nem önállóak, mert függenek a relátumok individualitásától.

S hogy mi végülis Varga Béla *individualitás* fogalma? Első megközelítésben: a logikai érvényesség kapuja a világba. „Jól meghatározott individuumnak neveztük azt, amelynek jelentése egy tárgyra utal. Kevésbé jól meghatározottnak pedig azt, amely több különálló, de logikai tartalmában, jelentésében azonos dologra vonatkozik. Vannak olyan jelentések, amelyek nem valósulnak meg individuumokban. A jelentéshez tehát nem feltétlenül tartozik hozzá az individualitás, azonban minden individualitáshoz hozzátartozik egy jelentés. A kérdés épen az, hogy mit jelent, amikor valamely jelentésnek individuumban kell megvalósulnia.”⁷⁶⁰ Miden individuum az azonosság, a koordináció és

⁷⁵⁸ Varga Béla: *Az individualitás kérdése*. Minerva Irodalmi és nyomdai műintézet Rvt, Kolozsvár, 1932. 5.

⁷⁵⁹ im. 16.

⁷⁶⁰ im. 22.

a subsumtio sajátos megjelenése, kifejezése: „Az első jelzi a tartalmi vonások intenzív egybetartozását, a második az individuumoknak a vele egy típusú individuumok között való elhelyezkedését, míg az utóbbi a rendszerbeli elhelyezkedést vagyis az osztályt. Az utóbbi kettőnél a logikai síkban mozgunk s így elvi nehézségek csak az elsőnél tűnnek fel. Míg az identitás a tartalmi vonások intenzív egybetartozását jelzi, a subsumptio e vonások extenzív áttekinthetőségét foglalja rendszerbe. Sem egy, sem több tartalmi vonás felhalmozása nem adja az individuálitást, hanem a tartalmi vonások intenzív összefonódásának egységében kifejezésre jutó jelentés. Azért az individualitás magvához analytikus úton eljutni nem lehet. Az analytikus és a synthetikus módszer együtt adja a megközelítő megoldást. Tovább vezethet esetleg, különösen a szellemi és lelki individuálitásnál az intuición, amennyiben beszélhetünk ilyenről, amelynek feladata az volna, hogy a megismerhető tapasztalati adatok alapján vessen egy pillantást az irracionális mozzanatok tömkelegébe. Ez azonban már túlmegy a tudományos vizsgálódás határain.”⁷⁶¹

Az individualitás tehát, nem mindig utal feltétlenül a létezésre, függetlensége az egzisztenciától az érvényesség problémakörére utal vissza.

Mint említettük, minden individuum életébe sokkal mélyebben nyúl bele az idő, mint a tér. Kétségtelen, hogy a lelki élet alapvető meghatározója az öntudat mellett. Individualitásunk alapja saját magunk létezésének, életérzésének tudomásulvétele, amely ITT ÉS MOST kapja meg a lehetőségeit a döntésre a lelkiismeret segítségével, amely nem csupán az erkölcs, hanem az intellektus minden területén kell, hogy érvényességét megtartsa.

Következő kérdése Vargának: miből és hogyan alakul ki az individualitás az emberi teljességet tekintve?

Hoesslin elméletét igénybe véve⁷⁶² gondolja át a lelki élet fejlődési síkjait:

- 1) azt, ahonnan ered a lelki élet: a normák szintje,
- 2) azt, amiből ténylegesen kifejlődik: a karakter,
- 3) a vágyak, kívánságok, törekvések
- 4) az érzékek, amely terület már az általánoshoz áll közelebb.

Értelmezésében a lelki élet individualitásának alapja nem az Én konkrét aktuusaiban rejlik, hanem a nem-tudatosban, tapasztalat fölöttiben. Volgelt citálja: „... a lélek azt a tapasztalatfölötti, belső, nemtudatos, individuális Valamit jelenti, amely által az empirikus Én ténylegesen fennálló összefüggéstelensége megszűnik, s ennek helyébe rend, egység és jelentés kerül. E szerint az egyéni lelki élet minden megnyilvánulása a legegyszerűbbtől kezdve, amilyen lehet pl. egy mozdulat, a legkomplikáltabbig bele van ágyazva a léleknek ama nemtudatos egészébe, amely minden szavunkban és tettünkben

⁷⁶¹ im. 24.

⁷⁶² Die Abstufungen der individualität 1929., Das Problem der Individualität 1928.

megnyilvánul.”⁷⁶³ Ezek az *életaktusok* ugyanakkor *értékelő aktusok* is, amelyek a lelki élet legegyszerűbb megnyilvánulásai.

A tudat, a lelki élet két vonatkozásban meghatározó az individualitás számára: egyrészt az élmények, másrészt az alkotások létrejöttében. Hogyan? Élmények útján válhatnak individuálissá olyan tartalmak, amelyek önmagukban, eredendően nem azt az érzelmet és jelentést hordozták, amelyek kialakulnak az individuális élmény szituációjában. Az alkotások kilépnek a megélés világából, s önálló életet élve teoretikusan azt a kérdést teszik fel problémánk szempontjából, hogy individuálisak-e vagy sem. E vonatkozásban egy sajátos kettőségről beszélhetünk: „Kétségtelen, hogy vannak szellemi alkotások, amelyek annyira objektívek, annyira függetlenek lesznek alkotójuktól, a szellem alkotó munkájától, hogy számukra egészen megszűnik az az individualitás, amelynek már eredetüknél fogva is részesei lehetnének. Az ilyen tárgyak individualitásáról pusztán abban az értelemben lehet beszélni, mint bármely természeti tárgyéről. Vannak azonban olyan szellemi alkotások, amelyeknél az individualitásnak több, egymástól megkülönböztethető oldaláról lehet szó. Egyfelől arról, amely őket általában, mint tárgyakat illeti meg, másfelől arról, amelynél fogva magukon viselik alkotójuk szellemének bélyegét. Az individualitás ezen, mondhatni kettős oldalának megvalósulását láthatjuk a művészetben, de ott sem minden esetben, tehát nem minden művészi alkotásban egyformán. Leginkább a zenénél, amely a legsubjektivebb. Egy Beethoven darab nemcsak annál fogva individuális, mint bármely zenedarab, hanem külön azért is, mert „beethoveni”. Lehet egy zenedarab individuális anélkül, hogy alkotója szellemének jellegzetessége rajta felismerhető volna, de kétszeresen individuális akkor, ha ez utóbbi külön is hozzájárul egyéni sajátosságainak kiemeléséhez. Ebben az esetben a tárgy alkotója szellemének mintegy gyűjtőcsomója. Olyan objektivitás, amelyen átvillan a szellem, amely, ha el is szakad a subjektumtól, megtartja annak bélyegét. De nemcsak a zenében, hanem a többi művészetek mindenikénél vannak olyan esetek, amikor az egyéniség hatalmas erővel nyilatkozik meg az alkotásokban („ibseni” vagy „rhodini” vonások).”⁷⁶⁴

3. A lelkiismeretnek mint „becslési processzusnak” értelmezése, a lelki élet teoretikus vizsgálata két másik, a konkrét elemzések síkjában keletkezett tanulmányban történik meg. Az 1909-ben keletkezett *A lelkiismeret* és a húsz évvel későbbi *A fausti és a karamazovi lélek* (1929), a vallás és az irodalom vonatkozási pontjait figyelembe véve gondolja át a két alrendszer koordinátáin belül a fenti kérdésköröket.

⁷⁶³ Varga Béla: *A individualitás kérdése*. Minerva Irodalmi és nyomdai műintézet Rvt. Kolozsvár, 1932. 47.

⁷⁶⁴ im. 51.

A lelki élet különösképpen az erkölcsi értékek vonatkozásában domináns, hiszen az *akarat* mint a cselekvés alapvető meghatározója és a *lelkiismeret* lényeges pontokon függenek össze.

A lelkiismeret részt vesz – mint eddigi elemzéseinkben is láthattuk – a három alapérték fajainak (logikai, etikai, esztétikai) megállapításában, a „becslési processzus” folyamatában Varga szerint, s ezzel kapcsolódik – többnyire elvetve a metafizikai-teológiai irányzatot – az axiológiai értelmezéshez.

A processzus a következő:

- 1) Az É_1 (érzékiesség szintje) ösztönszinten értékkel;
- 2) É_2 (értelmi szint) a racionalitás eszközeivel próbálja meg pótolni a hiány(ai)t;
- 3) É_3 az előző kettőtől függetlenül önmaga minősége miatt becsüli, értékeli saját magát és másokat. Ez a mérték változik. A magasabb értékek létrejöttékor, megvalósításuknál az intelligencia önfenntartó aktusáról van szó, s a három érték valamelyikének nem-léte mint *lelki hiány* értelmeződik, e hiány készíti az ideák megvalósítására az öntudatot. „Lelkiismeretről tulajdonképpen ezen a fokon beszélhetünk, mert itt a mérték öntudatos énünk önismerete. Lelkiismereti kérdésekben pedig éppen ez szükséges, mert csak ehhez viszonyíthatjuk a dolgok értékét, vagyis előbb fel kell ismernünk a mértéket, s csak azután értékelhetünk: az É_3 a tárgyakban is a nemességet keresi, amit magában már felismert.... Ez az az önérték, mely megvalósulásához képest három értékjelzőben nyer kifejezést. Ezek az: igaz, a szép és a jó.”⁷⁶⁵

A megvalósulásban jelenlevő akarat kiindulópontja tehát a hiány (utal Schopenhauerre). A folyamatban egy sajátos nyugalmi állapot következik be akkor, amikor az É_1 meghozza becsülőtétét. „... az öntét a lelkiismeret megnyugvásában semmi újat nem nyert, de visszanyerte önmagát s az akadályokat elhárítva önmagát állította. S ezzel visszaszerezte nyugalmát, életének harmonikus egységét. S ha csak ennyit nyert is, úgy is megérdemelte ez a küzdelmet, amelyen keresztül ment. Mert ezen nyugalomban mégsem vagyunk indifferens állapotban. Az én ugyanis midőn magát állította, örömet érez azon ereje miatt, amely őt erre képesítette. Minden küzdelem után, ha győztünk, önerőnk tudata és érzése tölti el keblünket. Minél nagyobb erőt kellett kifejtenünk, annál intenzívebb az erőérzet keltette öröm.

A mérkőzésben az én minősége a döntő, ez pedig a reflexio fokától függ. Az én reflexio fokai azonban nincsenek egymástól teljesen elszigetelve, finom átmenetek vannak egyikből a másikba. S igen gyakran, noha tisztán érezzük énünk minőségét, a külső világ hatásai, a társadalmi szokások nyomása arra visz, hogy az alsóbb fok győzzön bennünk, s ilyenkor a tárgyakra alkalmazott

⁷⁶⁵ A *lelkiismeret*, Kolozsvár, 1909. 72.

mértékünk is más.”⁷⁶⁶ A tényleges teljes nyugalmat, azonban csak az intelligencia öntudatosodott, magasabb értékeinek megvalósítása segít elérni.

Már itt felveti Varga a dosztojevszkiji dilemmát, amely Raszkolnyikov lelkiismereti küzdelmét világítja meg a fenti vonatkozások fényében: „Az önvád súlya alatt roskadozó Raszkolnyikov bizonyítéka annak, hogy a gonoszság maga boldogtalanabb, mint vérző áldozata”⁷⁶⁷

A lelkiismeret, a kötelesség vizsgálatakor két további kérdés merül fel Varga Béla számára:

1. Milyen irányba vezet az embert?
2. Miért abba az irányba?

Böhm elméletéhez fordulva gondolja át azt a problémát, amely a kényszerűség és a *kötelesség* kapcsán jelentkezik. A muszájtól a kell parancsáig, a természeti törvénytől a normatív vagy szabályozó törvényekig, a kényszerűségtől a szabadságig vezet az ember *lelkiismereti* fejlődése. Ha például az élvezetek szintjén felismeri az egyik káros voltát, arra veszi rá lelkiismerete, hogy károsnak, negatív előjelűnek tartsa az öntét harmóniája szempontjából. Végülis az öntudat választja szét a kényszerűséget és a kötelességet. A normativitás a kötelezőben rejlik, s ilyenékképpen az önérték fajai illetve azok megvalósítása a kötelezők. Mivel az önérték a lelkiismeret legmagasabb foka, az abszolút lelkiismeretnek erre kell hallgatnia.

A lelkiismeret ítélő diszpozíció; az ítélet az értelem tiszta művelete, amely a valóságra, s ezzel együtt a Másikra is vonatkozik. Tehát ki, mit és hogyan ítél kérdésére válasz: Én ítélek, én vagyok a processzus alanya, én döntöm el az állításomban az értékek preferenciáját. Hogy miképpen értékelek, az önértéket miképp és milyen szinte tudom érvényesíteni, önelhatározásom és a szabadságfokom függvénye. Vagyis önértékemből következik az ítélet. Operari sequitur esse(a természet meghatározza a működést vagy: a működés a létet követi) kijelentésben nem az esse-ben van a lelkiismeret lényege, hanem az operari-ban, az önelhatározásban, önmagamban, az öntétben, saját „működésem”-ben Mert az esse „...a világ nexusától függ, az ősi lényeg hatalmától, környezetünk hatásától, őseinktől, szüleinktől és saját hanyagságunktól.”⁷⁶⁸

A tárgyi világról alkotott értékítéleteink azután jöhetnek létre, miután a tárgy okozta érzést valami *mértékkel* összehasonlíthatjuk. A becslő ítélet csak ezután állhat elő, s ekkor a kialakuló értékézés segítségével állapíthatjuk meg a tárgy értékes vagy értéktelen voltát. Ez természetesen a valóság nemcsak tárgyi vonatkozásaira is érvényes, hanem a cselekedetekre is, és a Másikra is. Valami mindig csak valamihez képest igaz, szép és jó. Ez az önérték szintje, tehát végső soron az intelligencia állapítja meg az intuíció folyamatában,

⁷⁶⁶ ¹⁷ im. 66.

⁷⁶⁷ im. 68.

⁷⁶⁸ im. 45.

amely értelmi, gyakorlati és érzéki síkon valósul meg, vagyis mindhárom érték-terrénumot magába foglalja. Ezt a kiterjesztést Varga szerint addig még nem vizsgálták részleteiben.

Rickert és Windelband vonatkozó elemzéseit figyelembe véve arra a következtetésre jut, hogy a lelkiismeret minden ismeretnek és minden tudásnak az alapja, s „...egy érett kultúr-ember számára nemcsak erkölcsi, hanem esztétikai és logikai lelkiismeret is van. „Mert a művelt ember nemcsak akaratáért, hanem gondolkodásáért és esztétikai ízléséért is felelősnek érzi magát.”⁷⁶⁹ Az intelligencia önnfenntartó aktusa következtében valósulnak meg az igaz, a szép, a jó hiányainak megszüntetésére létrejövő értékek. A logikai értékek küzdelme intellektuális, míg az erkölcsiek harca mindig az Én és egy Másik én között zajlik. A logikai döntések abban rejlenek, hogy ha egyszer felismerem egy igazságot, és azt, ha nem követem a továbbiakban, ellentmondásba kerülök magammal. Ez a logikai kell ugyanolyan kötelező, mint az erkölcsi.

S hogy az esztétikaiban hogyan érvényesül az erkölcs, azt mutatja a következő citáció: „A művész ízlése pedig ízlési ítéletek útján jut kifejezésre, amelyek értékítéletek, amennyiben értékelési processzus eredményei. Az ideál tehát mindig magán viseli a művész egyéniségének bélyegét, mert a maga lelkét vitte bele. A művész esztétikai lelkiismerete alkotásaiban nyilvánul éppúgy, mint a morális lelkiismeret a tetteiben.”⁷⁷⁰ S a műélvező lelkiismerete hogyan munkál? A beleélés-elméletet képviselő Varga szerint a „... műtárgyat csak az tud élvezni, aki azt „megéli”, vagyis aki ugyanazon a processzuson megy át az esztétikai tárgy szemlélésénél, mint a művész a megalkotásnál. Neki tehát mintegy újra kell alkotnia a tárgyat, hogy megérthesse. ... az ítéző alany lelkiismerete döntő szerepet játszik. ...Ez azonban nem azt jelenti, hogy többféle lelkiismeret van, mert a lelkiismeret mindig csak egy. A fenti elnevezések csak különböző vonatkozásait jelentik az önérték különböző megvalósulásai szerint.”⁷⁷¹

És hogyan alakul a probléma a társadalom kapesán? A nagy történelmi személyiségek ragaszkodnak ahhoz az ideálhoz és értékekhez, amelyet lelkiismeretük szerint megvalósítandónak tartanak. Itt érzékelhető a legerősebben az értékek ütközése, ütköztetése a jelen és a jövő között.

Összegezve: a lelkiismeret *szabadsága* ott és akkor valósulhat meg, ha megszűnnek az önfenntartási hiányok, s így a szabadságfok növekedése együtt jár a lelkiismeret fokának emelkedésével.

4. Az irodalomtörténet két nagy lélektani típusát, Faustot és Karamazovot elemezve a lelkiismeret konkrét megnyilvánulásait értelmezi a kor paradigmáit és a couleur local dimenzióit figyelembe véve. Nem véletlen, hogy ezt a

⁷⁶⁹ im. 59.

⁷⁷⁰ im. 80.

⁷⁷¹ im. 81.

két alakot választja, hiszen mindkét hős egy-egy válságszituációban vívja meg monumentális harcát saját belső erkölcsi álláspontjának érvényesítése érdekében a környezettel, de saját magával szemben is.

Alapvető kérdése: mennyiben gazdagodott vagy szegényedett az emberi lélek képe a Fausttól a Karamazovokig?

Goethe apollói természet, abban az értelemben, hogy az intellektus erejével működteti a lélek tevékenységét, míg Dosztojevszkij a forradalmiságot, a meg-nem nyugvást képviseli, a tipikus nyugati-germán lelki alkattal szemben a sem nem nyugati sem nem keleti (a kettő együtt) orosz lelkiséggel. „Az előbbi intellektuális és transzcendens, az utóbbi misztikus és immanens. A fausti lélek uralkodó szeméje ez: *Ihn reibt die Gährung in die Ferne*. (Hajt a forrongás a távolba). A karamazovi lelket is a vágódás hajtja, de nem „a távolba” hanem a lélek rejtett mélységeibe: „Az előbbinek (a fausti léleknek) mozgatója: az univerzalizmusra való törekvés (*Wille zum Univesalismus*), az utóbbinak: a szellem belső világának lehető legteljesebb föltárása (*Wille zur Seele*). Éppen ez a megállapítás rávezet a két lélektípus egy másik jellegzetes vonására, amit röviden úgy fejezhetünk ki, hogy a fausti gondolatkör antropocentrikus, a karamazovi pedig animocentrikus. A fausti gondolat a humanitás eszményének és a kultúra megvalósításának a szolgálatában áll. Ezért érdekli az ember testi és lelki életének minden mozzanata, az ifjúság, az öregedés problémája, a szépség, az asszony, a szerelem. A teljes ember teljes megvalósulása.”⁷⁷²

Faust egy határozottan körvonalazható kultúrát akar megvalósítani, Dosztojevszkij látja ennek a klasszikus szellemiségből táplálkozó szellemnek a krízisét, s ezért a lélekekhez, s nem az intellektushoz fordul, s mint mondja: „Egyedül értékes és egyedül méltó az író tollára az, ami bent van az emberi lélekben, ami most van benne, ami vajúdik, amitől várjuk korunk szenvedéseinek megváltását, a külső élet és a lélek belső élete között fennálló, elviselhetetlen diszharmonia megszűnését. A lélek apokalipszisétől vár eredményt, s ezért nem menekül a múltba, nem törődik az antik világ szépségével, harmóniájával, neki más harmonia kell, amelyet nem adhat meg semmi, csak az, ha bátran szembenézve korunk vergődésével, tudatossá tesszük a lelki élet hiányait, fogyatkozásait s igyekszünk ezen segíteni”⁷⁷³

A fő probléma a lélek megszólaltatása, s ami ezzel összefügg a bűn és bűnhődés kérdése, valamint a lelkiismeret szavának megértése. „A karamazovi lelkiismeretből az egyén roppant felelősségének megrázó hangja csendül ki és szól hozzánk: nemcsak saját magunkért, hanem a korszakért, amelyben élünk, a társadalomért, amelynek életeszményeit megvalósítani törekszünk. A *lelkiismeret* kérdése Raszkolnyikovban van leginkább élére állítva, s valószínűleg elpusztítja a régi embert, a megalkuvó embert, hogy újat adjon helyébe,

⁷⁷² ²⁶ Varga Béla: *Bölcseleti írások*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. 252-253.

⁷⁷³ ²⁷ im. 255. o.

akit az erkölcsi törvény isteni parancsa földre sújt, hogy a lelki ember legyen úrrá rajta. A fausti lelket is megrázza a lelkiismeret ereje, de visszahúzódik a humanitás bástyái mögé...”⁷⁷⁴ A szerelem Faustot mélyen érinti, a lelkiismeret és az érzékiség mélységei eljuttatják az Örök „nőiség” megváltó értelmezéséhez, de a karamazovi lélek az érzékiség dilemmáit nem tudja megoldani.

A *bűn*, ami nem csupán egy epizód, hanem olyan hatalom, amely a lelki élet kulcsa, egyfajta *hatalom a lelkiismereten*. Úgy is fogalmaz Varga, hogy a karamazovi kereszténység az élet tragikusságán, a szenvedésen alapul, kifejezetten a szenvedés vallása, szemben a fausti teoretikus alapozású lélekkel. A karamazovi lélek ezzel együtt leszámol a humanizmussal s a nietzschei értelemben vett ember feletti emberrel is, s így – mondja Varga – az emberi ség és a kereszténység tragédiáját képviseli.

Elővételez ugyan egy új hitet, de kétségek között gyötrődik: „Nem tud tisz-tába jönni azzal, hogy vajon tud-e igazi keresztény lenni, aki megtagadja magát, aki elhagyja mindenét és fölveszi a Jézus keresztjét, aki áldja az ő ellenségét, aki a követ kenyérral fizeti, aki szelíd, önmegtagadó, aki le tudja győzni magá-ban a démonit, az érzékiséget, a kajánságot, az irigységet; aki tud szenvedni, és aki csak szenvedni tud igazán; aki ki tudja ragadni magát mindabból, ami emberi, hogy igazán emberré legyen Jézus értelmében, Istennek embere. Mert mindezek nélkül nincs igazi kereszténység. A karamazovi lélek a valóban kereszténnyé válhatás lelki tragédiájának gigászi küzdelme.”⁷⁷⁵

Az individualizmus és a közösség vonatkozásában – az előbbit a fausti, az utóbbit a karamazovi lélek képviseli – a böhmi paradigmát, az intelligenciát citálva jelzi, hogy Faust képes mindazt képviselni, ami ebben van (igaz, szép, jó) de a dosztojevskiji hősök a lélek mélységeiből építkezve remélik az teljes lelki élet újjáalakulását, amelytől minden egyéb függ. Így „A karamazovi lélek meghasonlása a látszat ellenére sem a halálnak, hanem a fejlődő, előretörni akaró életnek az útja.”⁷⁷⁶

5. Mit jelent mindez a vallás, a hit vonatkozásában? A lelkiismeret és a vallás összefüggését világosan látja Varga, de mivel elsősorban a vallás-bölcsélet tárgyát képezi, ezért itt csak a leglényegesebbeket emeli ki. Bizo-nyára minden vallásban az a hiány-érzet vezeti az embert Isten keresésére, hogy találjon egy olyan egészet, amely a legtökéletesebb, így Istent mint „... minden idők legfőbb értékeinek összességét”⁷⁷⁷

Isten tehát mint a legfontosabb értékek tökéletes hordozója kötelezi az embert a fent jelzett értékek minél tökéletesebb megvalósítására.

⁷⁷⁴ im. 249. o.

⁷⁷⁵ ²⁹im. 262. o.

⁷⁷⁶ ³⁰im. 266. o.

⁷⁷⁷ im.: 84. o.